

احمد حسین قریشی قلعداری دی لکھت ”پنجابی ادب دی مختصر تاریخ“ داتعارف تے تجزیہ

A brief history of Punjabi literature written by Ahmed Hussain Qureshi, introduction and analysis

Sumbal Akram

PhD Research Scholar (Punjabi)

Institute of Punjabi and Cultural Studies, University of the Punjab, Lahore

sumbalsheikh21@gmail.com

Dr. Irfan ul Haq

Assistant Professor of Punjabi

Institute of Punjabi and Cultural Studies, University of the Punjab, Lahore

irfan.ipcs@pu.edu.pk

Abstract:

"A Brief History of Punjabi Literature" is an important book that presents a comprehensive but brief overview of the historical, intellectual and artistic development of Punjabi Language and literature by Ahmad Hussain Qureshi Qaladari. It systematically describes the different periods, literary trends, prominent poets and writers from the beginning of Punjabi literature to the modern era and their creative contributions. The book also explains the characteristic of Sufi, classical, folk and modern Punjabi literature, the development of the language and its socio-cultural impacts. This research article is a basic source of students, teachers and researchers, because it provides a brief but comprehensive introduction and analysis to the history of Punjabi literature, important figures and literary movements because this of Ahmad Hussain Qureshi Qaladari is considered very useful and authoritative for understanding the literary tradition of the Punjabi language and its evolutionary journey.

Keywords: Intellectual, Artistic, Literature, Socio-cultural, Authoritative

21

احمد حسین قریشی قلعداری نے ساری عمر پنجابی زبان و ادب دی سیوا کیتی اے۔ اوہناں دیاں لکھتاں تے کتاباں ایس گل دی گواہی دیندیاں نیں کہ اوہ اک محنتی تے مسلسل کم کرن والے ادیب سن۔ پر ایہناں دیاں ادبی رُجھاں نوں ڈونگھیاں نال پرکھدیاں ایہناں دی شخصیت دا اک ہو رہی پھلوی سادے ساہمنے آؤند اے کہ اوہ اک اُچے پد دے مؤرخ، تاریخ دان تے تذکرہ نویس وی سن۔ سبھ توں پہلاں اسیں مؤرخ تے تاریخ دان وچ فرق نوں واضح کر دے آں۔ ”مؤرخ عربی زبان کا لفظ ہے۔ مؤرخ وہ شخص ہوتا ہے جو ماضی کے واقعات، تواریخ اور حالات کو ان کی اصل ترتیب کے ساتھ لکھتا یا محفوظ کرتا ہے۔ اس کا بنیادی کام پرانے نسخوں، دستاویزات اور شہادتوں کو جمع کرنا اور آنے والی نسلوں تک پہنچانا ہوتا ہے۔ جبکہ تاریخ دان اُردو اور فارسی کا مرکب لفظ ہے۔ تاریخ دان وہ ماہر ہوتا ہے جو نہ صرف واقعات کو بیان کرتا ہے بلکہ ان کی گہرائی میں جا کر ان کے اسباب، اثرات اور فلسفے پر بھی تحقیق کرتا ہے۔“ (۱)

ایس فرق نوں مورے رکھ کہ اسیں ایہ گل آکھ سکے آں کہ احمد حسین قریشی قلعداری مؤرخ وی سن تے تاریخ دان وی۔ کیوں جے اوہناں نے ماضی دے واقعات، تاریخاں تے حالات نوں اصل ترتیب نال محفوظ کرن دا آہر وی کیتا

روح تحقیق، جلد ۳، شمارہ ۴، مسلسل شمارہ: ۱۰، اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۲۵ء

اے۔ پرانے نسخے وی جمع کیتے نیں، شہادتیاں وی اکٹھیاں کیتیاں نیں۔ فیر ایہناں سبھ اہم دستاویزات نوں ساڈے تیکر اپڑاں دا پر بندھ وی کیتا اے۔ ایہدے نال نال ایہناں واقعات، حالات، دستاویزات تے شہادتیاں دی جانچ پڑتال وی بھرویں کیتی اے۔ جیہدا ثبوت ساہنوں اونہاں دی کتاب ”ضلع گجرات“ وچ انج ملدا اے:

”ساڈے ذاتی کتب خانے وچ صدیاں پرانے تاریخی انداز دے متفرق اوراق تے کجھ شاہی فرامین موجود سن۔ اسان ایہناں توں کم لیندیاں ہوئیاں تاریخی ادوار وچ پروکے تاریخ دے کجھ نویں موضوع پیش کیتے نیں جیہڑے اج توڑی ساہنے نہیں سن آئے۔“ (۲)

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ تعارف تے تجزیہ:

احمد حسین قریشی قلعداری نے ایہ تاریخی کتاب ۱۹۶۲ء وچ چھپوائی۔ مکتبہ لائبریری لاہور ولوں چھپی ایس کتاب دے صفحیاں دی گنتی ۳۴۲ اے۔ ایہدی نگرانی اردو دے نقاد ڈاکٹر وحید قریشی نے کیتی۔ ایس کتاب نوں لکھن دی و جا احمد حسین قریشی قلعداری انج لکھدے نیں:

”پنجابی زبان کی تاریخ پر ہماری قومی زبان میں آج تک کوئی کتاب نہیں لکھی گئی۔ پنجابی زبان میں عبد الغفور قریشی و منشی مولا بخش کی کتابی کافی ضمیمہ ہیں لیکن ان میں بھی فقط حصہ نظم سے بحث کی گئی ہے۔ نثر و اضافہ نثر کا ذکر نہیں کیا گیا۔ اردو میں ایک جامع تاریخ ادب کی ضرورت محسوس ہوتی تھی۔ ”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ میں پنجابی کے ہر پہلو کے متعلق مکمل اور سیاسی حالات کے حوالے سے مکمل بحث کی گئی ہے اور کتاب میں وہ تمام معلومات آگئی ہیں جو کسی زبان کی تاریخ کے لیے ضروری ہیں۔“ (۳)

ایس کتاب دے چار حصے نیں۔ پہلے حصے وچ تاریخی پس منظر صفحہ نمبر ۱۳ توں ۱۵ تیکر، فیر زبان دیاں قسماں صفحہ نمبر ۱۶ تے صفحہ نمبر ۱۷ تے رسم الخط بارے علمی گل بات درج اے۔ دوجے حصے وچ ۰۹ موضوعات تے صفحہ نمبر ۱۹ توں ۲۹۱ تیکر لکھے نیں۔ اوہناں موضوعات وچ نثر دے حوالے نال، تاریخی ادوار، پاکستانی عہد تے مشرقی پنجاب کا ادب دے سرناویاں نال تاریخی شواہد اکٹھے کیتے نیں۔ تیجے حصے وچ لوک گیت، لوک ناچ تے پنجابی عشقیہ قصیاں دے ادب بارے وچ چار سانجھے کیتے گئے نیں۔

آخری تے چوتھے حصے وچ نثر تے اصناف نثر بارے کھلا رویں گل بات درج کیتی گئی اے۔ صفحہ نمبر ۲۹۵ توں ۳۴۲ تیکر مذہب، شریعت، ناول، ڈرامہ، کہانی، مقالے، تاریخ و تنقید، فنون لطیفہ، کتب متفرق، اخبار و رسائل تے طالع و ناشرین ورگے موضوعات نوں شامل کیتا گیا اے۔

پنجابی ادب کی مختصر تاریخ دا پہلا حصہ:

ایس کتاب دے پہلے حصے وچ تین طرحاں دی علمی گل بات کیتی گئی اے۔ ایہناں وچ سبھ توں پہلاں پنجابی زبان دی تاریخ دے حوالے نال برصغیر پاک و ہند دی وسوں وچ پنج دریاواں دی دھرتی دی بولی تے بولڑیاں دا تفصیل نال ذکر کیتا گیا اے۔ فیر ایس خطے وچ آئون والے لوکاں دے نال آئون والیاں زبانان دے پندھ نوں مختصر طور تے بیان کیتا گیا اے۔ زبان دیاں قسماں وچ ماجھی، دواہی، پوہدی، مالوٹی، مغربی پنجابی، بھٹیانی، ڈوگری، لمی یا ماجھی، جانگی، ملتانی تے لہندی ورگیاں گیاراں لہجیاں دی دس پائی گئی اے۔

ایہناں لہجیاں یاں پنجابی زبان دیاں قسماں نوں بیان کرن مگروں احمد حسین قریشی قلعداری نے پنجابی رسم الخط اُتے وی چانن پایا اے۔ پنجابی دی گور مکھی لپی بارے اپنے وچار سانجھے کر دیاں لکھیا اے کہ:

”گورونانک صاحب کے بانوے سال بعد گورو انگد یو صاحب نے بابا نانک کی بانی کو ایک نئے رسم الخط میں ڈھالنے کی کوشش کی اور انہوں نے لنڈے، شاردا اور ٹھاکری کو سامنے رکھ کر ایک نیا رسم الخط ایجاد کیا جو گورو کی مناسبت سے گور مکھی (یعنی گورو کے منہ سے نکلی ہوئی) کہلایا۔“ (۴)

ایس کتاب دے پہلے حصے دے اخیر وچ احمد حسین قریشی قلعداری نے فارسی رسم الخط وچ بنائے گئے نصاباں بارے وی تاریخی گل بات لکھی اے۔ شاجہاں، اورنگزیب دے زمانے دی تدریسی کاروائی دا ذکر کیتا اے۔ فیر عربی فارسی تے ترکی زبانوں دی آمیزش نوں پنجابی شاہ مکھی دی وجہ قرار دتا۔ سکھی پنجابی یا گور مکھی نوں مذہبی زبان منیا جاندا سی۔ تے شاہ مکھی پنجابی دا ادب خزینہ ترتیب دے لحاظ نال اوس ویلے تیکر چنگی حالت وچ اکٹھا نہ ہون دے کارن وی دے۔

پنجابی ادب کی مختصر تاریخ دادو جاحصہ:

احمد حسین قریشی قلعداری کی کتاب ”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ دادو جاحصہ خالصتاً تاریخی اے۔ ایس حصے وچ قلعداری صاحب نے صفحہ نمبر ۱۹ توں صفحہ نمبر ۲۹۱ تیکر تنظیم پنجابی ادب کی تاریخ عہد بہ عہد لکھی اے۔ سبھ توں پہلاں اقسام ٹخن فیر اسناف سخن لکھے نیں جیہدی وجاہیہ معلوم ہندی اے کہ قاری نوں صفحہ نمبر ۳۱ توں ۲۹۱ تیکر تنظیم ادب دی ہر ہر قسم تاریخی اعتبار نال سمجھن وچ سوکھی ہوئے۔

صفحہ نمبر ۳۱ توں ۵۳ تیکر ابتدائی عہد دے سرناویں نال شاعراں دے ناں، اونہاں دے کلام دیاں وگنیاں تے اونہاں دے علاقیاں دے ناں تک دتے گئے نیں۔ فیر اونہاں شہراں دے سیاسی تے تاریخی حالات نوں وی جتھے جتھے لوڑ سی بیان کیتا اے۔ لودھیاں دے زمانے دے شاعراں وچ سبھ توں پہلا بھگتی لہر نوں پنجابی نظم دا مڈھ منڈیاں ہونیاں احمد حسین قریشی قلعداری لکھدے نیں:

23

”پنجابی نظم کی ابتداء بھگتی لہر کے بانی گورونانک صاحب سے ہوتی ہے۔ گورونانک ۱۴۶۹ء میں بمقام بنگانہ، ضلع شیخوپورہ متبہ کالورائے کے ہاں پیدا ہوئے۔ آپ ایک اچھے بزرگ تھے جنہوں نے درویشی چولا پہنا اور لوگوں کو ہدایت اور نیکی کی باتیں بتائیں۔ انہوں نے ان ہدایت کی باتوں کو پنجابی نظم کی صورت میں ڈھالا۔“ (۵)

بھگتی لہر دے دو بے شاعراں وچ گورو انگد یو جی، گورو امر داس جی، گورو رام داس جی، گورو ارجن دیو جی، بھائی گورو واس بھلد تے بھائی بیر سنگھ دے ناں ایس کتاب وچ دتے گئے نیں۔ ایہناں دے نمونہ کلام وی شامل کیتے گئے نیں۔ احمد حسین قریشی قلعداری نے پنجابی زبان تے ادب دے مؤرخین نال اک کھلا ڈھلا اختلاف وی کیتا اے کہ گورونانک دی لکھی بانیاں دی کتاب گورو گرنتھ وچ شامل اشلوک بابا غلام فرید دے نہیں بلکہ فرید ثانی دے نیں۔ ایس حوالے نال اوہ لکھدے نیں:

”عام مؤرخوں کا خیال ہے کہ گورو گرنتھ صاحب میں بابا فرید شکر گنج کا کلام ہے۔ لیکن ان کی تحقیق غلط ہے۔

گورو گرنتھ صاحب میں جس واجب الاحترام ہستی کا کلام درج ہے وہ یہ شیخ فرید الدین ابراہیم المعروف فرید

روح تحقیق، جلد ۳، شمارہ ۴، مسلسل شمارہ: ۱۰، اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۲۵ء

ثانی ہیں۔ آپ گورونانک کے ہم عصر تھے۔ گورونانک صاحب اور آپ کی ملاقاتوں کا ذکر ہر جنم ساکھی اور گلزارِ فرید میں ملتا ہے۔“ (۶)

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ دے دو بے حصے وچ فرید ثانی توں بعد سنت رین جی مہاراج، مادھو لال حسین، دودر، کاہنا بھگت، حکیم درویش، پیلو، عبدل، ولی رام، شاہ شرف، عبدی، عبد اللہ لاہوری، دولت علی تے دریش محمد ورگے شاعر اں دا تذکرہ اونہاں دے ادوار تے ہم عصر لوکاں دے ناناں نال دتا گیا اے۔ ایہناں شاعر اں دے نمونہ کلام وی ایسے حصے وچ درج نیں۔

ایس توں اڈ صفحہ نمبر ۵۴ توں ۱۰۶۰ء توں ۱۱۱۸ء تیکر ”اورنگ زیب کا زمانہ“ دے سرناویں نال منظوم شاعری کرن والیاں شاعر اں دے ناں، اونہاں دے ادوار، انہاں دا نمونہ کلام تے اوس ویلے دے سیاسی حالات دے گئے نیں۔ اورنگ زیب دے زمانے نوں یاد کر دیاں پنجابی زبان بارے لکھدے نیں کہ:

”لودھیوں سے لیکر اورنگ زیب کے زمانہ تک بلکہ اورنگ زیب کی وفات تک پنجابی زبان کی کچھڑی پختہ اور لذیز ہو چکی تھی۔ حتیٰ کہ بذات خود پنجابی زبان کی صورت میں نمایاں حیثیت حاصل کر چکی تھی۔ پرانی زبانوں کے الفاظ اس کے ذاتی الفاظ معلوم ہوتے تھے۔ حتیٰ کہ اس وقت یہ ایک مکمل زبان کی صورت میں معرضِ وجود میں آچکی تھی۔“ (۷)

اورنگ زیب دے زمانے دے شاعر اں وچ سلطان باہو، شاہ ظریف، حافظ برخوردار، عبدالکریم، فقیر درزی، عبدالرحمن منہاس، احمد یار، میرن، پیر محمد کاسی، مولوی حبیب اللہ، محمد سعید، عبدالرحمن قصوری، نعمت خان جان، چراغ دین شامل نیں۔

”عہد مغول اواخر“ دے سرناویں نال ایس کتاب داتیسر باب لکھیا گیا اے۔ ایس باب دے شروع وچ اورنگ زیب دے مرن مگروں مغلیہ خاندان دے زوال دا ذکر کر کے پنجابی شاعری دے عروج دا ذکر کیتا گیا اے۔ ایہتھے وی قلعہ داری صاحب نے شاعر اں دا تذکرہ تاریخی اعتبار تے ترتیب نال لکھیا اے۔ پنجابی شاعری دے عروج دی وجاہت عیات تے تصوف نوں منیا گیا اے۔ ایس توں اڈرزمیہ تے بزمیہ قصہ گوئی دے کردار نوں وی اگڑواں منیا گیا اے۔

پنجابی شریعت دے شاعر اں وچ موضع ٹھٹھی (گجرات) دے حافظ محمد اکرم، ذبح نامہ لکھن والے عبد اللہ لاہوری عرف برخوردار، رسالہ میت نامہ دے شاعر حاجی نور محمد، مقدمہ الانوار فقہی رسالہ لکھن والے شاعر علاول خان، رسالہ عقیقہ لکھن والے شاعر مولوی محمد عابد وزیر آبادی، رسالہ راسیت گفتار دے شاعر محمد فقیر، جامع الوجوہات دے شاعر غلام نبی، کسب نامہ بافندگان دے شاعر حافظ رمضان، واصل گجراتی، سید محمد مخدومانی، محمد یار، مولوی نور محمد صاحب، سید حضرت بلھے شاہ، سید علی حیدر ملتانی، عقیل محمد، سید وارث شاہ، حامد شاہ عباسی، صدیق لالی، محرم شاہ، فیض اللہ عظیم، عمر بخش درویش، میاں اشرف، فیض اللہ، مولوی رکن دین، شیخ امام الدین تے میاں چراغ دین اعوان شامل نیں۔

عہد مغول اواخر وچ سید وارث شاہ دے وڈکیاں تے استادان بارے تاریخی اعتبار نال بحث کر دیاں احمد حسین قریشی قلعہ داری لکھدے نیں:

”سید وارث شاہ پنجابی زبان کا بلاشبہ سر تاج الشعراء شاعر ہے اور پنجابی زبان اس ہستی پر جتنا بھی فخر کرے کم ہے لیکن اس کی زندگی کے حالات مخدوش ہیں۔ آپ کی صحیح تاریخ پیدائش، تاریخ وفات اور خاندان کا علم کہیں سے میسر نہیں آسکا۔ مخدوم حضور سے بعض محقق سید غلام مرتضیٰ مراد لیتے ہیں اور بعض مولانا غلام محی الدین قصوری بتاتے ہیں۔ غلام محی الدین قصوری والی روایت تو قطعی طور پر غلط ہے۔ غلام مرتضیٰ صاحب والی روایت کے متعلق کچھ وثوق سے نہیں کہا جاسکتا۔“ (۸)

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ دا اگلا باب سیکھی عہد دے سرنائیں نال لکھیا گیا اے۔ ایہ ایس کتاب دا چوتھا باب اے۔ سیکھی عہد مغلیہ خاندان دی بادشاہت مکن مگروں شروع ہويا۔ ایس دور نوں احمد حسین قریشی ہوراں بدامنی دا دور آکھیا اے۔ ایسے توں اڈ پنجابی زبان دے ارتقاء بارے اپنے وچار تاریخی اعتبار نال انج سانجھے کیتے نیں:

”پنجابی زبان کے متعلق سکھوں کی رائے ہے کہ یہ ان کی زبان ہے کیونکہ اس کی ابتداء ان کے مذہب کے بانی گورو نانک سے ہوئی۔ مسلمان پنجابی زبان کے اس لیے دعویدار ہیں کہ پنجاب میں اس کی ترویج ان کی آمد سے ہوئی اور اس کی ہیئت کدائی انہیں کی زبانوں فارسی، عربی کے اختلاط سے معرض وجود میں آئی۔ لہذا ہر دو قوموں کا دعویٰ اس زبان کے ارتقاء میں شروع سے آخر تک کار فرما رہا۔“ (۹)

احمد حسین قریشی دی کھوج پر کھ مطابق سکھی عہد وچ مسلماناں نے مسیتاں دے مدرسیاں وچ دینی تعلیم و تربیت لئی پنجابی زبان ورتی۔ اسلام دی اشاعت تے ترویج لئی ایس علاقے دے صوفی بزرگاں تے شاعراں نے پنجابی شاعری راہیں بھرویں سیوا کیتی۔ ایہناں شاعراں نے شریعت، تصوف، رزمیہ تے جنگ نامہ ورگیاں شعری صنفوں ورتیاں۔ ایہناں شاعراں وچ رسالہ مفید العلماء لکھن والے حافظ خان محمد، تحفہ رسولیہ لکھن والے غلام محی الدین قصوری، ارشاد الجالبین لکھن والے سید احمد ناظم، رسالہ فتح القلوب لکھن والے حافظ پسروری، بہار شاہ، عبدالنبی، خدا بخش، محمد بخش، صوفی شاعر سید ہاشم شاہ، خواجہ غلام فرید، عبدالحکیم ملتانی، حاتم علی سیالکوٹی، قادر بخش وزیر آبادی، احمد یار گجراتی، احمد یار ثانی، قادر یار شینو پوری، فضل شاہ، جان محمد، شاہ محمد، الہی بخش، میاں نوروز، میاں بخش، پیر بخش، مولوی نور محمد، لطف اللہ بہاولپوری، ہاشم شاہ مخلص، پیر محمد، کریم بخش، میاں محمد، محمد بخش بافندہ، جعفر بیگ، سید جیون شاہ، خیر محمد، نور جمال، محمد حسین، سائیں داس تے مولوی محمد علی جہلمی، شامل نیں۔ ایہناں توں اڈ گوپال سنگھ دیاں سی حرفیاں، مانجھاں تے بارہاں ماہ دے قلمی نسخے وی سکھی عہد وچ لکھے گئے جیہڑے پنجاب یونیورسٹی لاہور وچ موجود نیں۔ احمد حسین قریشی قلعہ اری دی کھوج پر کھ توں ایہ گل نتر کے سامنے آکوندی اے کہ اوس افراتفری دے دور وچ وی مسلمان پنجابی شاعراں نے اپنا بھرواں سیر پنجابی ادب وچ پایا اے۔

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ دے دوجے حصے وچ اگلا عہد انگریزی عہد لکھیا گیا اے۔ احمد حسین قریشی قلعہ اری صاحب نے ایس باب وچ ۱۷۹۷ء توں گل شروع کیتی اے۔ ۱۸۵۰ء وچ پریس دے آغاز بارے تاریخی شواہد دتے نیں۔ فیر سکھی دور توں بعد انگریزاں نے عیسائی مشنریاں راہیں ایہتھے عیسائی مذہب دی ترویج دی کوشش شروع کیتی۔ عیسائی مذہبی لٹریچر ایسے پریس راہیں چھاپیا۔ فیر ۱۸۸۴ء وچ پنجاب یونیورسٹی دے قیام نال کتاباں دی چھپائی نوں عروج ملیا۔ فیر ایس دور وچ پنجابی سنگتوں نے مشاعرے شروع کیتے۔ ایہدے بارے انج لکھدے نیں:

روح تحقیق، جلد ۳، شمارہ ۴، مسلسل شمارہ: ۱۰، اکتوبر۔ دسمبر ۲۰۲۵ء

”اس دور میں اردو کے ساتھ ساتھ پنجابی محفلیں قائم ہوئیں جن کے زیر اثر پنجابی مشاعرے ہونے لگے اور اردو کے نئے اسلوب کے ساتھ پنجابی میں بھی نظمیں لکھی جانے لگیں جن کے اہم مراکز لاہور، امرتسر، گوجرانوالہ، سیالکوٹ اور گجرات تھے۔“ (۱۰)

انگریزی عہد وچ لاہور تے گجرات دا خطہ پنجابی زبان تے ادب دی ترویج لئی چوکھار جھیواں ثابت ہويا۔ تاریخ شاہد اے کہ ایتھوں دے شاعر ایں نے مذہبی، فقہی، رومانوی، قصہ گوئی، جنگ نامے ورگے کھیتر ایں وچ بھرویں شاعری کیتی۔ احمد حسین قریشی قلعداری نے انگریزی عہد دے ۳۳ شاعر ایں دا ذکر شریات شاعری دے کھیتر وچ تاریخی لحاظ نال ایس باب وچ لکھیا اے۔ ایہناں شاعر ایں وچ حافظ محمد لکھوی، نبی بخش حلوائی، مولوی حبیب اللہ، فیروز الدین ڈسکوی، میاں جان، مولوی نور محمد، غلام کبریافتح آبادی، ظہور الدین اکمل، مولوی محبوب عالم، مولوی حیات محمد صاحب واعظ، نجم الدین فائز، محمد عبدالکریم قرشی، مولوی محمد عالم قلعداری، مولوی نور الحسن خادم، محمد اعظم قریشی، مولوی نور محمد، محمد دین، غلام رسول عاؤلگڑھی، مولوی دلپذیر، منظور احمد، میاں محی الدین مہدی، رحمت اللہ، خواجہ قمر الدین، امام دین واعظ، محمد امین، جان محمد، نوری (شاعرہ)، مستری خان محمد تے مولوی علی اکبر شامل نیں۔

رومانی شاعر ایں وچ رفیق میرٹھی، سید فضل شاہ، اروڑہ رائے، استاد گاموں خان، میاں ہدایت اللہ، خلیفہ قمر، آغا علی خاں حکیم، لال دین قصیر، فیروز دین شرف، رحیم یار، میاں شادا، پیر بخش عاصی، حافظ بخشی، ہمد، استاد دامن، محرم علی چشتی، استاد گام، فیروز دین ویکہ تے مراد بخش قرار شامل نیں۔ راقب قصوری (نعتیہ شاعری)، مستری مولا بخش، غلام محی الدین نظر، فضل دین بخت، ممتاز علی مضطر تے سر شہاب الدین ورگے شاعر لاہور دی دھرتی توں پنجابی زبان دی شعری صورت وچ خدمت کردے رہے۔

انگریزی عہد دے عیسائی، سکھ تے مسلمان شاعر ایں دا تذکرہ وی ملدا اے۔ ایہناں شاعر ایں دے ناں، جمن بھوئیں، شعری یا نثری مجموعیاں دا مختصر تعارف دتا گیا اے۔ فیروز گجرانوالہ، گجرات، جہلم تے سیالکوٹ دے شاعر ایں نوں اُچھا پیش کرن دا جتن ہر باب وچ کیتا گیا اے۔ احمد حسین قریشی قلعداری خود ایس خطے دے وسیک سن ایس لئی اوہناں کوئی واقف ان واقف شاعر یا نثر نگار نہیں چھڈیا جیہد اذکر ایس باب وچ نہ کیتا ہووے۔ فیروز ایسے باب وچ لائل پور، گورداس پور، ملتان تے ہوشیار پور دے اوہناں سبھ شاعر ایں تے نثر نگاراں دا ذکر کیتا اے جنہاں نے پنجاب زبان تے ادب وچ اخباراں، رسالیاں، شاعری یا نثر راہیں سیوا کیتی اے۔

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ دے دوجے حصے وچ اٹھواں باب ”پاکستان میں پنجابی ادب“ دے سرنویناں ۱۹۴۷ء توں ۱۹۶۳ء تیکر پنجابی سیواکاراں دا بھرواں تذکرہ صفحہ نمبر ۱۹۵ توں ۲۳۹ تیک کیتا اے۔ احمد حسین قریشی قلعداری نے انگریزی عہد دی علمی ترقی نوں چُج کے بیان کر دیاں اوس دور نوں یادگار ضرور قرار دتا اے پر پاکستان بنن مگروں پنجابی ادب دی صورت حال نوں انج بیان کیتا اے:

”انگریزی عہد میں اشاعت تعلیم کے ساتھ ساتھ اگرچہ علم و ادب نے کافی ترقی کی اور اس کے ساتھ ساتھ پنجابی ادب میں کافی اضافہ ہوا، لیکن ۱۹۴۷ء میں تقسیم ہند و پاکستان سے جس طرح اس علاقے کی سیاسی صورت بدلی، پنجابی ادب میں بھی اسی طرح انقلاب آیا۔“ (۱۱)

پاکستان بن مگروں پنجابی ادبیاں وچ سبھ توں پہلاں احمد راہی دانال لکھیا گیا۔ فیر شریف کنجاہی، صوفی غلام مصطفیٰ تبسم، فقیر محمد فقیر، پیر فضل حسین فضل گجراتی، کیپٹن تبسم، حکیم ناصر، کرم حیدری، عبد المجید بھٹی، افضل پرویز، افضل احسن رندھاوا، سلیم الرحمن، اکبر لاہوری، حبیب جالب، شلیم کاشر، شہزاد احمد، محمد صفدر میر، منیر نیازی، انیس ناگی، عبد القدیر رشک، شفقت تنویر مرزا، جمیل ملک، شہباز ملک، عظیم بھٹی، اسلم راہی، انجم ضیائی، شورش ملک، منوبھائی، حکیم مولوی محمد علی فائق، اسماعیل قلندر، محمد حیات قریشی، مضر تار تار، جوہر جالندھری، وحید اطہر، گوہر نوشاہی، سعید جعفری، منظور احمر، محمد اکرم طاہر، سلطان محمود آشفٹہ، عابد جعفری، ارشد میر، محمد اسحاق، نذیر چودھری، باقی صدیقی، نور کشمیری، تنویر بخاری، محمد عالم کپور تھلوی، ماجد صدیقی، صلاح الدین ندیم، شیر افضل جعفری، شیخ اقبال، تے ہور کئی لوکاں دا ناں صفحہ نمبر ۲۳۹ تیکر لکھے تے نال نال ایہناں دے نمونے وی درج کیتے نیں۔

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ دے دوجے حصے دا آخری باب ”مشرقی پنجاب کا ادب“ دے سرنوایں ہیٹھ لکھیا گیا۔ ایس باب وچ مشرقی پنجاب دے ادبیاں دا ذکر ۱۹۴۷ء توں ۱۹۶۳ء توڑی لکھیا گیا اے۔ ایس حصے وچ کیوں جے شاعری دی گل بات ہوئی اے ایس لئی ایہتھے اونہاں شاعراں دا ذکر اے جنہاں مشرقی پنجاب وچ وسدیاں ہوئیاں پنجابی زبان تے ادب دی بھرویں سیوا کیتی۔ ایہتھے وی پچھلے باباں دی طرحاں شاعراں دے ناں، جنم بھونیں، حالات زندگی تے نمونہ کلام شامل کیتے گئے نیں۔ ایہناں شاعراں وچ سنت سنگھ، پورن سنگھ پابندی، ایشور سنگھ چترکار، امر تاپریتم، گوپال سنگھ دردی، سنتوگ سنگھ دھیر، پیارا سنگھ صحرائی، ہرنام سنگھ ناز، سر جیت رام پوری، گوروت سنگھ کندن، گور چرن رام پوری، ملک راج کول، امر چترکار، آشا ہوشیار پوری، بیدی اجیت سنگھ، تیج کورگ، تارا سنگھ کول، جیت سنگھ جیت، ایچ ایس نیڑ، عجائب چتر کار، کرتار سنگھ بلگن، گورو دیو سنگھ مان، پر بھ جوت کور، راج بیدی، بشن سنگھ اپاشنگ، گلونت فارغ، شام کنول، گور بخش سنگھ پہلوی، مہمت سنگھ، کرتار سنگھ خاک، بلدیو لہنجہ روہتکی، ڈاکٹر ٹھاکر بھارتی، رتن سنگھ، آلفت حویلی، عاجز جالندھری، ایچ ایس راہبر تے جگتار پیا شامل نیں۔

سکھاں دی پنجابی شاعری تے پنجابی زبان بارے وکھرے رویے نوں احمد حسین قریشی قلنداری نے انج لکھیا اے:

”ہندو اور سکھ صاحبان کا پنجابی زبان کے متعلق رویہ شروع سے ہی مسلمانوں سے مختلف رہا ہے۔ وہ اس کو گوروؤں کی زبان تصور کرتے ہیں اور اپنا حقیقی ورثہ جانتے ہیں۔ مسلمانوں نے زیادہ سے زیادہ عربی، فارسی اور ترکی الفاظ کو اس زبان میں سمویا۔ سکھ اور ہندو صاحبان پرانی پراکرت اور گرتھ کی زبان اپنائے رہے۔ تقسیم ہندو پاکستان کے بعد ہندوؤں اور سکھوں کو وسیع میدان مل گیا اور وہ اپنی زبان کی ترویج کے لیے اپنے عقیدے کے مطابق کوشاں ہیں۔ لہذا مشرقی پنجاب میں ترویج پنجابی زبان سکھی پنجابی کہلاتی ہے۔“ (۱۲)

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ دا تیجا حصہ ”لوک گیت، لوک ناچ، پنجابی عتیقہ قصص“ دے سرنوایں نال احمد حسین قریشی قلنداری نے لکھیا اے۔ ایس حصے دا کھلا صفحہ نمبر ۲۶۱ توں ۲۹۴ تیکر اے۔ ایس حصے نوں وی پنجابی ادب دی شاعری لئی مختص کیتا گیا اے۔ پر ایس حصے وچ لوک ادب دی شاعری نوں وی شامل کیتا گیا اے۔ لوک ادب دی تعریف، تشریح دے نال نال لوک شاعری دیاں پنجابی صنفاں دی ادبی، علمی، تاریخی تے ثقافتی اہمیت نوں ثابت کرن دا آہر سوہنے ڈھنگ نال کیتا گیا اے۔ احمد حسین قریشی قلنداری نے لوک گیتاں دیاں قسماں ۲۷۱ صفحے تک نمونیاں دے نال لکھیاں نیں

تے ایہناں تے لوک گیتاں دے موضوعات بارے اپنے خیالات دا اظہار ارج کیتا اے۔

”پنجابی زندگی کا کوئی ایسا ماحول نہیں جو ترنم آمیز نہ ہو۔ اس لحاظ سے ان لوک گیتوں کی تعداد لاکھوں اور کروڑوں تک پہنچتی ہے۔ کھیتوں میں ہل چلانے والے کسان، مویشی چرانے والے لڑکے، ترنجنوں میں بیٹھنے والی عورتیں، بیاہ شادیوں کے مواقع، چاندنی راتوں کے مناظر اور ان کے علاوہ ہر غمی شادی کا موقع، میلوں کے اکٹھ وغیرہ ان لوک گیتوں کے خاص محرک ہیں۔“ (۱۳)

ایس باب دا اگلا مرحلہ ”لوک ناچ“ دے سرناویں نال طے کیتا گیا اے۔ لوک ناچ دی وضاحت کردیاں لکھیا

اے:

”لوک ناچ بھی لوک گیتوں کی ایک قسم ہے جس میں فرق صرف اتنا ہے کہ لوک ناچوں میں کچھ عملی اقدام ہوتے ہیں اور جسم کو حرکات دی جاتی ہیں۔“ (۱۴)

لوک ناچ دی تعریف یا توضیح دین توں بعد احمد حسین قریشی قلعداری نے کھلی، بھنگڑا، لڈی، سہی، گدّا، گھڑولی، چینا تے چھٹی ورگے لوک ناچاں اُتے نمونیاں نال چانن پایا اے۔ ایہہ ثقافتی رنگ وی دسن دی کوشش کیتی اے۔ تاں جے اُردو لکھن پڑھن والے لوک ناچ نوں ثقافتی تے تاریخی اعتبار نال سمجھ سکن تے ایہناں دی ادبی اہمیت وی اُجاگر ہو سکے۔

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ دے تیجے حصے دا آخری پڑ ”پنجابی قصص“ دے ناں نال چھاپیا گیا اے۔ ایہہ دے وچ احمد حسین قریشی نے مذہبی شاعری توں بعد پنجابی قصیاں نوں دو جاوڑا ذخیرہ قرار دتا اے۔ ایس کتاب وچ جنہاں قصیاں ول توجہ دلوائی گئی اے اوہناں وچ قصہ بہر رانجھا، قصہ سسی پنوں تے مرزا صاحبان نوں شامل کیتا گیا اے۔ صفحہ نمبر ۲۸۰ توں ۲۹۲ تیکر مشہور قصیاں دے اڈواڑ لکھاریاں تے قصہ نگاراں دا تذکرہ وی کیتا گیا اے۔ ایہناں قصیاں وچ سیرت النبی و معراج نامہ لکھن والے پنج لکھاری خادم حسین ہاشمی، اشرف فاروقی، حکیم عبداللطیف عارف گجراتی، مرزا نذیر احمد اختر تے منظور بٹ دے ناں دتے گئے نیں۔ ایہناں پنجناں قصہ نگاراں نے ۱۹۶۲ء تیکر ایس کھیتر وچ پنجابی ادب لکھیا اے۔

جنگ نامہ لکھن والے ۲۳ قصہ نگاراں نوں ایس سارنی وچ شامل کیتا گیا اے۔ احوال الآخرت دے ناں نال ادبی پارے لکھن والے ۱۱ ادبیاں دے ناں شامل نیں۔ ایہناں وچوں راست گفتار دا لکھیا قلمی نسخہ وی شامل اے۔ ”پورن بھگت“ دے سرناویں نال قصہ نگاری کرن والے ۱۳ لوکاں دی فہرست شامل اے۔ ایہناں وچ اک مسلمان قادر یار دا قصہ پورن بھگت سکھی عہد دا مشہور قصہ وی شامل اے۔ احمد حسین قریشی قلعداری دی کھوج مطابق قصہ ”دل خورشید“ لکھن والے قصہ گو چار لوگ سن۔ ایہناں وچ برکت علی، خواہش علی، محمد بخش تے روشن دین دے ناں لکھے ملدے نیں۔

قصہ ”لیلیٰ مجنوں“ ۶ لوکاں دے ناں لکھے نیں جنہاں وچ قادر بخش وزیر آبادی دا قلمی نسخہ، ہاشم شاہ تے احمد یار دے نایاب نسخے، فضل شاہ، اقبال دائم تے ایم اے حشمت دے مشہور قصے شامل نیں۔ قصہ ”یوسف زلیخا“ لکھن والے ۱۷ لوکاں دی فہرست لکھی اے۔

پنجاب دا مشہور قصہ ”مرزا صاحبان“ ۱۹۶۲ء تیکر ۲۵ قصہ نگاراں نے لکھیا۔ ایہناں وچ بیلو دا نسخہ ناپید قرار دتا گیا اے۔ میاں محمد دا لکھیا نسخہ انگریزی عہد توں نایاب اے فیر ایہناں قصہ نگاراں وچ سکھ قصہ گو شاعری شامل نیں۔ جنہاں وچ جیور سنگھ، مہند سنگھ تے بھگوان سنگھ معراجیا دے ناں شامل نیں۔ سوہنی مہینوال قصے دے ۲۲ شاعراں دی

سارنی، سسی پنوں قصے دے ۳۳ شاعر جد کہ قصہ ہیر رانجھا دے ۴۶ شاعر اں دی سارنی صفحہ نمبر ۲۸۰ توں ۲۸۲ تیکر دتی گئی اے۔

”پنجابی ادب کی مختصر تاریخ“ داچو تھا حصہ نثر دے سرناویں نال لکھیا گیا۔ ایہ حصہ صفحہ نمبر ۲۹۳ توں ۳۴۲ تیکر چھپیا اے۔ ایس حصے وچ نثر دے ۱۲ کھیتراں بارے گل بات کہیتی گئی اے۔ جنہاں وچ شریعت، مذہبات، ناول، ڈرامہ، کہانی، مقالے، تاریخ و تنقید، فنون، پنجابی مجالس، پنجابی فلمیں، اخبار و رسائل تے طالع و ناشرین ورگے کھیتراں نوں خاص تھاں دتی گئی اے۔

پنجابی ساہت وچ ”پنجابی ادب دی مختصر تاریخ“ اک اہم کتاب اے جیہدے وچ پنجابی زبان تے ادب دی تاریخی، فکری تے فنی نشوونما دا جامع پر مختصر جائزہ پیش کیتا گیا اے۔ اس وچ پنجابی ساہت دے مڈھ توں لے کے نویں دور تک دے دکھ۔ وکھ ادواراں، ساہتک رجھاناں تے لیکھاں اُتے اوہناں دے یوگدانناں نوں بیان کیتا گیا اے۔ ایس کتاب وچ صوفی، کلاسیکی، لوک تے جدید پنجابی ادب دی خصوصیات، زبان دی نشوونما تے ایہدے سماجی ثقافتی اثرات بارے وی وضاحت کہیتی گئی اے۔ ایس توں اڈ پنجابی زبان دے لہجے، فیر رسم الخط تے پنجابی نظم دیاں قسماں وی درج نیں۔ بابا گورو نانک نوں پنجابی دامنوڈھی شاعر متھیا گیا اے۔ ایس لکھت وچ تاریخی لحاظ نال پنجابی شاعر اں دا تذکرہ ضلع وار کیتا گیا اے۔

حوالے

1. <http://ur.wikipedia.org>

(۲) احمد حسین قریشی قلعداری، ضلع گجرات، (لاہور: پاکستان پنجابی ادبی بورڈ، ۱۹۹۸ء)، ۱۷۔

(۳) احمد حسین قریشی قلعداری، پنجابی ادب کی مختصر تاریخ، (لاہور: مکتبہ میری لائبریری، ۱۹۶۲ء)، ۲۔

(۴) اوہی۔ ۱۷۔ (۵) اوہی، ۳۳۔ (۶) اوہی۔ ۳۷۔

(۷) اوہی۔ ۵۴۔ (۸) اوہی۔ ۸۲، ۸۳۔ (۹) اوہی۔ ۹۲۔

(۱۰) اوہی۔ ۱۱۹۔ (۱۱) اوہی۔ ۱۹۵۔ (۱۲) اوہی۔ ۲۴۰۔

(۱۳) اوہی۔ ۲۶۲۔ (۱۴) اوہی۔ ۲۷۲۔

References

1. <http://ur.wikipedia.org>

2. Ahmad Hussain Qureshi Qaladari, *Zilla Gujrat*, (Lahore: Pakistan Punjabi Adbi Board, 1998), p.17.

3. Ahmad Hussain Qureshi Qaladari, *Punjabi Adab Ki Mukhtasir Tareekh*, (Lahore: Maktaba Meri Library, 1962), p.2.

4. ibid, p.17.

5. ibid, p.33.

6. ibid, p.37.

7. ibid, p.54.

8. ibid, p.82, 83.

9. ibid, p.92.

10. ibid, p.119.

11. ibid, p.195.

12. ibid, p.240.

13. ibid, p.242.

14. ibid, p.272.

